

La technique de composition employée à travers les deux forts volumes ne manque pas d'attrait: chaque paragraphe de l'exposé est sommé ('pittoresk ingeleid') d'une courte formule, extraite le plus souvent du travail de Wielant, parfois d'une autre source. Opsommer 'nouveau' Wielant? L'auteur du *Tractaet van den leenrechten na den hove van Vlaenderen* eût certes été honoré de l'avoir pour disciple!

Jean-Marie Cauchies

NIEUWE GESCHIEDENIS

N. M. Orenstein, *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland* (Studies in print en printmaking I; Rotterdam: Sound and vision interactive, 1996, 246 biz., ISBN 90 75607 040).

Deze studie is het eerste deel van een nieuwe serie 'Studies in print and printmaking' en bevat pionierswerk. Er is immers pas de laatste jaren meer aandacht gewijd aan prentenmakers en -uitgevers. Daarvoor was de interesse in de eerste plaats gericht op het talent van een specifieke *peintre-graveur* of op de vraag wie er nu wel allemaal aan een bepaalde prent hadden meegewerkt. Ook publicaties over cartografie of de boekhandel in de zeventiende eeuw betroffen wel eens prenten, maar daarin werden dan de kunsthistorische aspecten niet besproken. Hoe iemand als Hendrick Hondius (1573-1650), een van de grootste prentenproducenten in de Republiek, zijn bedrijf opzette en gravures of etsen door kunstenaars zelf gemaakt of naar specifieke ontwerpen geproduceerd tot stand bracht, wisten we nog niet. Deze ondernemer bracht de diverse daarvoor benodigde lieden bijeen en regelde het vereiste geld en de verkoop. Orenstein bekijkt zijn activiteiten vanuit historisch én kunsthistorisch perspectief. Voor zij echter daaraan kon beginnen moest zij eerst 'haar' Hondius, die gedurende 45 jaar in Den Haag werkzaam was, scheiden van zijn naamgenoot Henricus Hondius (1597-1651), zoon van Jodocus Hondius I, als kaartenmaker in Amsterdam actief, en van Hendrick Hondius II (circa 1615-1676), zoon van de hoofdpersoon en uitgever in Den Haag. De verwarring tussen deze drie kunstenaars zal nu door haar boek wel definitief tot het verleden behoren. En dat ook al omdat zij alle eigenhandige prenten van Hondius heeft gecatalogiseerd in het aan hem gewijde deel van *The new Hollstein* (Roosendaal, 1994). Bovendien wordt in haar boek nog een catalogus opgenomen van de prenten die Hondius uitgaf: onderverdeeld in 284 nummers die uit Hondius' winkel kwamen, 343 bestaande prenten die door hem werden heruitgegeven en de 11 met platen geïllustreerde boeken die hij publiceerde. Bij elk nummer volgt een kritische uiteenzetting met literatuur.

Een respectabel oeuvre is het resultaat en de omstandigheden van het ontstaan vullen de rest van het boek. De (schaarse) archieven maken het de onderzoeker jammer genoeg lastig omdat de benaming voor prentenuitgever daarin nogal eens wisselt. De meesten beoefenden een ander beroep als goudsmid of gewoon boekenuitgever en identificatie is dikwijls alleen mogelijk door gegevens op de prenten zelf. Er bestond dus geen scherpe afgrenzing van het beroep en bij de prentenproducent vond eigenlijk een specialisatie plaats van één van de aspecten van zijn activiteit. Orenstein bespreekt eerst de aanpak van Hondius' voorgangers als Goltzius en laat zien hoe Zuid-Nederlandse voorbeelden van zaken doen en productie langzamerhand werden losgelaten. Aan Hondius' leven valt op dat hij eerst rondreisde (al kwam hij niet in Italië) alvorens zich te vestigen in Den Haag, waar hij heel slim op de markt wist in te spelen. Hij

begreep dat in die stad zijn clientèle bij het publiek dat contact met de regering had moest worden gezocht en handelde qua keuze van onderwerpen daarnaar. Vroeg al zocht hij daarom officiële patronage en maakte prenten van de Oranjes. Zijn bedrijf ontwikkelde zich zeer voorspoedig. Hij had vier graveurs in dienst, waaronder Andries Stock en Simon Frisius, maar legde hun geen eenheidsstijl op. Zelf graveerde hij ook, al was hij tussen 1620 en 1640 daarvoor kennelijk te druk bezig met andere zaken. Pas na 1640 werd hij zelf weer actief, nu met het lichtere etswerk. De vier periodes waarin zijn carrière is in te delen, corresponderen ruwweg met stilistische veranderingen in zijn werk. Maar Hondius was niet alleen prentenuitgever. Als fel contraremonstrant trad hij vooral in 1617 in de Haagse Bestandstwisten actief op. In dat jaar gaf hij dan ook bijzonder weinig uit.

De vraag rijst of er een verband te leggen is tussen zijn geloofsovertuiging en voorstellingen in zijn werk. Orenstein stelt zichzelf inderdaad het probleem of in Hondius' geloof misschien de oorzaak gevonden kan worden waarom hij niet zoals zijn voorgangers aan de katholieke keizer Rudolf II om privileges voor zijn uitgaven verzocht. Zat het er ook in dat de keizer die wegens het geloofsverschil zou hebben geweigerd? Hoe dit ook zij, Hondius streefde, in Orensteins anachronistische formulering, naar 'nationale' patronage en was van 'nationale' trots vervuld. Ook publiceerde hij antipapistische prenten. Maar tegelijkertijd gaf hij wel in 1637 de reeks van A. Sadeler *Het leven van de maagd Maria* uit, na al in 1600 een grote prent van Rome met lof voor paus Clemens VIII ter gelegenheid van het heilig jaar te hebben geproduceerd. Ook Coomherts vrijzinnige prenten herdrukte hij. Voor wijzingen in bestaande afbeeldingen schrok hij niet terug: waar Titiaan de Heilige Drieëenheid in het gelijknamige schilderij verbeeldde als drie personen, een voor de Hervorming onaanvaardbaar beeld, liet Hondius ze in zijn versie weg en vulde het woord Jahweh in het Hebreeuws in. Zo paste hij ook telkens de beroemde prent naar Hans Jordaens *Het welven der Verenigde Provinciën* aan, die in 1619 met de dood van Oldenbarnevelt zelfs galgen ging vertonen. Met andere woorden, deze studie maakt weer eens duidelijk hoe zeventiende-eeuwse tegenstellingen in religieus opzicht fel en principieel konden zijn. In de zakelijke en vriendschappelijke omgang echter was die kloof vaak aanmerkelijk minder diep. Ondanks enkele kleine oneffenheden vormt het boek van Orenstein een welkome bijdrage aan onze kennis van een nog vrijwel onontgonnen deel van het culturele leven van die eeuw.

E. O. G. Haitma Mulier

M. de Vroede, *Religieuses et béguines enseignantes dans le Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège aux XVIIe-XVIIIe siècles* (Studia paedagogica. New series XX; Leuven: Leuven university press, 1996, 236 blz., ISBN 90 6168 765 7).

Dit boek beoogt de studie van het onderwijs gegeven door religieuzen en begijnen. Voor het goed begrip daarvan werd uiteraard ook aandacht besteed aan de onderwijzende instanties. De eerste twee delen van het boek handelen over de religieuzen en hun onderwijs, het derde deel over de begijnen, hun bestaansmiddelen en hun onderwijs. Het onderzoek naar de begijnen betreft de zeventiende en achttiende eeuw; dat naar de religieuze gemeenschappen enkel de achttiende eeuw, opgesplitst in een periode voor en een periode na 1782, het jaar waarin de dreigende opheffing van de kloosters een aantal nieuwe onderwijsinitiatieven tot gevolg had.

Om dit overzicht dat een echte lacune opvult te realiseren, heeft de auteur alle betrokken literatuur en talrijke bronnen, vooral normatieve, geconsulteerd. Hij raadpleegde ook een reeks onuitgegeven licentiaatsverhandelingen. In het eerste deel van zijn studie gaat hij na welke